

BARTHA KATALIN ÁGNES

A Meg-szelidített visszszádkodó vagy Második Gaszner

(Egy korai Shakespeare szövegeknyv és kontextusa)

A XIX. század első évtizedeinek magyar színpadi Shakespeare-képe nem lenne teljes, ha a rangosabb fordítói kísérletek mellett szem elől tévesztenénk a korabeli színpadi igények létrehozta harmad-negyedrangú átdolgozásokat, amelyek szintén meghatározó jelentőségűek voltak a Shakespeare-műsor kialakulásában. A színpadi célokat szolgáló Shakespeare-fordítások történetei egyben a színpadi figurák-, dramatikussémák alakulásának, valamint a közönség ízlésformálódásának a történeteiként is szemlélhetők.

A Pesti Magyar Színház (1837) megnyitásának évégi adataink szerint a kolozsvári szintársulat hat

Shakespeare-darabot játszott Erdélyben. A *Hamlet*, *A makrancos hölgy*, a *Lear király*, az *Othello*, a *Romeo és Júlia*, valamint a *Macbeth* van műsoron.¹ A hat darab beszédes adat, annál is inkább, mivel a hivatásos színészet kezdeti korszakának repertóriumát nagyobb részben a könnyebb fajsúlyú darabok alkották, egy-egy Shakespeare-darab bemutatása minden bizonnyal a színjátszás próbatételének számított.

Leggyakrabban a *Hamlet*et játszták, a Schröder-Kazinczy átdolgozás szerint.² A *Lear király* első magyar fordítása valószínűleg Sófalvi Józseftől származik. A fordító Fr. L. Schröder átdolgozását használta.³ Az *Othellót* Erdélyben először K. Boér Sán-

¹ Színháztörténeti szempontból fontosnak tartjuk még három Shakespeare-drámacím megemlítését, amelyeket azonban nem sorolhatunk Shakespeare drámái közé. A *Sok hűhó semmiért* első magyar fordítása Henrik Beck színész *Die Quägeister* nyomán készült *Egymást bosszantók* cím alatt Benke József fordításában. Az 1803-as évi jegyzék szerint megvolt Kolozsváron a színház könyvtárában. Nem bizonyított hogy játszták 1804 előtt Kolozsváron ezt a darabot (Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. Kolozsvár, 1897. 288.). Legkorábbi, 1807. augusztus 12-i pesti előadásának adata ismeretes (Bayer József: *Shakespeare drámái hazánkban*. I-II. k. Budapest, 1909. II. 29.). Azonos című sűgőknyv az OSZK Szt. kéziratos szövegeknyvei között található (*Az egymást bosszantók*. Vig Játék 5 felvonásban. 66 lap. N. Sz. 11.). Érdekessége miatt említjük meg a Mérey Sándortól *Tongor, vagy Komárom állapotja a VIII. században* című Felix Christian Weisse átdolgozásának fordítását. Mérey ezt a magyartítását maga lajstromában úgy jegyezte be, hogy „Weis[s]e-Shakespeare” után. Nem lehetetlen, hogy Mérey Weisse-Shakespeare után egy harmadik darabot írt. Maga Weisse tiltakozik az ellen, hogy művét Shakespeare *III. Richárdja* utánzásának vagy átdolgozásának tekintsék. Ezt az átdolgozást-magyartítást nincs okunk a Shakespeare-drámák közé sorolni. Ezt a darabot először Budán adják 1794. augusztus 4-én, Kolozsváron 1804 előtt (Bayer 1909. I. 334; Ferenczi 1897. 525.). A *Sok hűhó semmiért* és *III. Richárd* Beck, illetve Weisse átdolgozások mellett Pesten és Kolozsváron is már 1812-ben játszták *Coriolanust*, de ez sem Shakespeare, hanem Collin H. I. műve. Ezt a darabot sem sorolhatjuk a Shakespeare-előadások sorába (Bayer 1909. I. 342.). A korabeli Shakespeare-előadásokról Erdélyben lásd Enyedi Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei. 1792–1821*. Bukarest, 1972.; Bayer József 1909.

² Kazinczy 1814-ben újra belefog a *Hamlet* fordításába. Ekkor a Schlegel-féle fordítás alapján az első és második felvonás néhány jelenetét ülteti át, immár jambusokban. Ez a próbálkozás fordítói nézetének változását is jelzi (vö. Bayer 1909. I. 149–152.).

³ Az 1811-es keltezésű kéziratos szövegeknyve címlapján ez olvasható: *Lear. Hérosi Szomorú Játék 5 felvonásban. Shakespeare és Schiller után fordította S[óf]alvi J[ózsef]. Kolozsváron 1811. Februariusban. OSZK Szt. MM. 22315. Legutóbb Kiss Zsuzsanna foglalkozott behatóan Sófalvi József (1745–1794!) *Lear*-fordításával. Tanulmányában bizonyító értékű adatokat sorakoztat fel szerzősége mellett (Kiss Zsuzsanna: *Magatok is jól látjátok milyen nagy szükségem van a' tsendességre...*” A *Lear király* első magyar fordítása In: Demeter Júlia szerk.: *A magyar színház születése*. Az 1997. évi egri konferencia előadásai. Miskolc, 2000. 254–265.). A szakma azonban nem fogadta el minden kétséget kizáróan a máramarosszigeti születésű, 1783 és 1794 között a kolozsvári református kollégium helyettes tanára, Sófalvi eme munkájának bizonyítékait. A szövegeknyv címlapján az S. I. / S. J. szignó más személyt is rejthet.*

dor fordítása szerint játsszák.⁴ *Romeo és Júlia* történetét a magyar olvasó és színházba járó közönség Weisse Christian Felix átdolgozásának magyar fordításából ismerte meg (*A Roméo és Júlia polgári szomorú-játék öt felvonásokban, mely németből magyarra fordítottat Kún Szabó Sándor által*, a magyar játékszín létesítését célzó országos mozgalmat megelőzően, 1786-ban kerül könyvpiacra). A *Macbeth* című tragédiát ekkoriban Döbrentei Gábor próza fordításában adják elő.

A korai magyar színpad Shakespeare-repertóriumából népszerűségének köszönhetően egy vígjáték emelkedik ki. Amint a fennmaradt színlapok, az összegyűjtött színikritikák, valamint a több teljes fordítása mutatja, rendkívüli népszerűsége tett szert. A *makrancos hölgy* átdolgozását Erdélyben és Magyarországon a XIX. század elejétől a 30-as évekig nagy sikerrel játszották. Az is kedveltségét mutatja, hogy a Nemzeti Színház megnyitásának évében Pesten ez az első játszott Shakespeare-darab.⁵ Az alábbiakban néhány fontos színháztörténeti forrás alapján kívánunk feltáró jellegű megjegyzéseket fűzni a XIX. század elején sikerrel játszott vígjáték egyik átdolgozásához, Johann Fridrich Schink német színpadi szerző átdolgozásának Shener György által magyarra fordított színjátékához, a *Második Gaszner*hez.

A korszak *A makrancos hölgy*-előadásainak rekonstrukciójára tett kísérletet erősen megnehezíti az előadott mű különböző mozzanatait rögzítő források hiánya. Nem találtunk a vizsgált időkörből (1804–1819) *Második Gaszner* előadását megörökítő színikritikát vagy előadás-beszámolót, amely színészek gesztusaira, a közönség közvetlen magatartására, jelmezekre, díszletre vonatkozna. A látványi elemek elillanása ellenére mégis marad néhány közvetett, illetőleg közvetlen színháztörténeti forrás, amely útmutatóul szolgál. Ekkoriban még nem beszélhetünk a mai értelemben használt rendezői munkakörrel. Azonban jóné-

hány adattal rendelkezünk a korabeli előadások színhelyéről, amelyekhez a társulat alkalmazkodott, az adott színtársulat vezetőjének a személyéről, akinek ízlése, műveltsége, szakmai felkészültsége, szervezőképessége folytán fontos szerepe volt a műsor kiválasztásában és az előadás megrendezésében is. A rendezői munkakör egyéb színházi munkakörökkel folyt egybe. A színházi mindenek Kótsi Patkó János, később Székely József nemcsak vezető színészek, hanem színház-szervezők, adott esetben fordítók, dramaturgok és az előadások összjátékára is figyelő színházi rendezők voltak egyszemélyben. A rendezéstörténeti forráscsoportnak is tekinthető színlapok a szereposztásról, a produkció lefolyásának időtartamáról adnak hírt, a kéziratos szöveggel együtt a hiteles színpadi szöveget ígéri, amely nemcsak a színpadi előadás verbális anyagát tárja elénk, hanem tájékoztatást is nyújt az írott szöveg színpadi értelmezéséről.

Vígjátékfordítás-változatok

A *makrancos hölgy* először egy olyan átdolgozás alapján készült, amely 1781-ben Bécsben és Hamburgban sikert ért el; 1783-ban *Die bezähmte Widerbellenin, oder Gassner der zweite* címmel jelent meg Münchenben. A darab fordítója Johann Friedrich Schink, Schröder hamburgi dramaturgia és színházi szerzője volt. Akár Schröder (*Hamlet*), Schink is prózában fordít.⁶ A század első felében Pest és Buda német színpadain is nagyon népszerű volt.⁷ Magyarra először a székelyföldi Bikfalván született Koréh Zsigmond (1761–1793) fordította le.⁸ A festő, rézmetsző és fordító Koréh 1793 körül ülteti át magyarra Schink szövegét. A fordítás első előadása minden valószínűség szerint 1800 februárjában Kolozsváron volt Ernyi Mihály kéziratos naplója szerint.⁹ Koréh-fordításának színpadi pályafutását jelző ránk maradt

⁴ A legkorábbi *Othello*-előadás Kolozsváron 1794. március 24-én volt. Magyar Hirmondó. 1794. V. 503.

⁵ A Nemzeti Színházban 1837-től 1846-ig a Holbein-Komlóssy Ferenc *A Szerelem mindent tehet* című. fordítást játszották; 1855-től a Deinhardstein-féle átdolgozás nyomán készült, elég gyenge színvonalú Fekete Soma-fordítás alapján játsszák.

⁶ A Gassner név valós személyt fed; Tyrolban katolikus pap volt, és 1793 táján az hírelt róla, hogy meg tudja gyógyítani az ördögöktől megszállottakat. A Halleban teológiát tanuló Schink ekkoriban szerezhetett tudomást erről a hírhedt személyről (vö. Bayer. 1909. I. 430.).

⁷ Belitska-Scholtz Hedvig–Somorjai Olga: *Deutsche Theater in Pest und Ofen. 1770–1850*. Budapest, 1995. I. 201.

⁸ Koréh Zsigmond életéről Korda István ifjúsági regényt írt. Korda életrajzi regénye e fordítás történetét is kikerekíti (Korda István: *Rajzok és sorsok. Regény*. Bukarest, 1966. 191–192.).

⁹ Könyves Máté *Játékszíni korszorúja a Második Gaszner* fordítójaként Shener Györgyöt nevezi meg. Az 1803-as előadás adata mögött azonban Koréh Zsigmond állhat, mivel 1803-ban Shener csak 14 éves volt. Ferenczi Zoltán tévesen jegyezhetette az

legrégebbi színlap a kolozsvári társulat 1803. szept. 27-i szegedi előadást dokumentálja. Második Gaszner kapitányt, Petruccio alakváltozatát Kótsi Patkó János, Franciskát, Makrancos Kata alakváltozatát a frissen szerződött színész, Lefèvre Thérésia játssza, aki később a pesti társulat vezető színésznőjeként már asszonynevén, Murányinéként válik közismertté (férje, a szilágysági papfiú, Murányi Zsigmond a kolozsvári református kollégium filozófia és jogi évfolyamainak elvégzése után lett színész).

1818-ban egy nagyváradai mérnök, Shener György (1789–1849) fordítja le a darabot. Bayer József monográfiájában Shener fordításának két szöveggönyvét említi, mindkettő lelőhelyeként a Kolozsvári Színház Könyvtárát nevezi meg. Sajnos, az általa említett, használt, szennyes példányt nem sikerült a könyvtárban fellelnünk, de a másik, az előbbinek olvasható másolata ma is megtalálható; az agyonhasznált példány tisztázata, amely minden valószínűséggel őrzi az előző változat meghúzásainak alakításait, rövidebb, színpadi célokat szem előtt tartó szöveggönyvnek tekinthető. A másolati példány a vígjáték kedveltségének is bizonyítéka; egyes vándorszínész csapatok magukkal vitték mint vonzó műsordarabot. A másodpéldány címlapján ez olvasható: „A *Megszelídített viszálykodó vagy Második Gaszner*. Vig Játék 4 Felv. Scakespear (!) után fordította németből Shener György 1818”.¹⁰

Úgy tűnik, Shener György fordítása Sófalvi fordítása mellett egyik legrégebbi, elő is adott Shakespearé-fordításunk. A címlapon tintával áthúzva „Gödée” possesszori bejegyzés olvasható. Minden valószínűség szerint a kolozsvári református kollégiumban tanult Göde István (1801–1872) úttörő erdélyi színész tulajdona volt. Az ő hagyatékából kerülhetett a Kolozsvári Színház Könyvtárába. A másolati példány negyedretű, 75 számozatlan lapból áll. Bayer József a Shener-fordítás szöveggönyvének filológiai szempontú leírását végzi el, a szöveggönyv méretét és oldalszámát adja meg. A felvonásokat valamint az egyes jeleneteket össze-

hasonlítja a Schink-átdolgozás felvonás- és jelenet számaival. Megállapítása szerint Shener szövegűen követi a Schink-változatot, csak a neveket és helyneveket magyarítja (például Edler von Boemből Cseh lesz (később Cseki), von Steinből Kövi; Nüssdorfból Diósfalva). A Franciska és Gaszner elnevezések is Schinktől származnak. „Ez a Shenerfordítás elég jó magyarosságú, ügyes dolgozat s egésziben magasb színvonalon áll, mint nem egy színész-kézből eredő fordítás, amely az ő korában nyomtatásban megjelent”.¹¹

Shener György fordítása mellett a székesfehérvári társulat egyik vezető színésze, Komlóssy Ferenc is lefordítja *A makrancos hölgyet* Holbein új fordításából, amely Pesten jelent meg 1822-ben. (Holbein fordítása fokozatosan ki is szorította Schink átdolgozását a német színpadokról.) Már ez évben láthatja a székesfehérvári magyar közönség az új produkciót *A szerelem mindent véghez vihet* címmel Komlóssy fordításában (1822. december 29-én). Kata/Franciskát Murányiné játszotta, aki a századelőn már Kolozsváron is sikerrel alakította ezt a szerepet a Schink-Koréh átdolgozásában. Petruccio/Kraft obestert Kőszeghy, Baptista/Báró Gommert Nagy úr alakítja. A 30-as években Kata/Franciskát Kántorné Engelhart Anna játssza több ízben, Petruccio/Kraft ezredes megformálója pedig Bartha János színész, aki ekkoriban Bánk és Lear emlékeztető alakítója is.

Bayer szerint 1829-ben Láng Ádám János is lefordítja a Holbein-féle változatot. Azonban sem a Láng-, sem pedig a Komlóssy-fordítás szöveggönyve nem ismeretes. A Holbein forrásszöveghez igazodó Láng-fordítás főbb szerepnevei is különböznek a Komlóssytól, itt Baptista Báró Vízvölgyi, Petruccio pedig Eröss Obester.¹²

A 30-as években Magyarországon *Ördögűző Fábrián* címmel kezdik játszani *A makrancos hölgy* átdolgozását, fordítóját az ilyen címmel fennmaradt színlapok nem őrizték meg. A darab szerepnevei a Koréh Zsigmond, illetve a Shener György által fordított *II. Gaszner* szerepneveivel azonosak, csak Petruccio/II. Gaszner helyett az újabb címváltozat Fá-

---

előadás fordítójaként Lehner Györgyöt (sajtóhiba is lehet). Vö. Könyves Máté szerk.: Játékszíni koszorú. Melyben a 'két magyar hon nemzeti színjátszó társaság' eredete, környüállása, eddig való fennállása, a játékszín holléte, száma épülése' módja: könyvtárának mennyisége, – szerzők és fordítók nevei foglaltatnak. Buda-Pest, 1834. 158.; Ferenczi 1897. 518.; Bayer 1909. I. 431. vonatkozó adatait.

¹⁰ A kézirat szöveggönyv lelőhelye: Kolozsvári Magyar Állami Színház Dokumentációs Tára. Ms. Sz.1115.

¹¹ Bayer 1909. I. 440.

¹² Vö. színlapreprodukciók Bayer 1909. I. 444–445.

bián, huszár kapitány megnevezést kap.¹³ Semmi sem bizonyítja, hogy az *Ördögűző Fábíán* cím alatt játszott darab új fordítást jelentene. Feltételezésünk szerint a Koréh vagy a Shener által fordított variánsal lehet kapcsolatban. A szerepnevek feltétlenül erre engednek következtetni. 1818–1819-ig a Shener-féle fordítás közönség elé kerüléséig minden bizonnyal a Koréh-szöveg alapján játszották a vígjátékot a színtársulatok.

Az a tény, hogy bő 30 év alatt *A makrancos hölgy* négy, esetleg öt átdolgozása fordult meg a magyar színpadon, mindenekelőtt a darab színpadi hatásának felismerését és sikerét igazolja, ugyanakkor a német színpadi műsor hatását, amelynek alakulása és fejlődése visszhangra lelt a színpad érdekeit és céljait szemük előtt tartó műkedvelő fordítók-nál. A rendelkezésünkre álló feldolgozó források azt mutatják, hogy Erdélyben *A makrancos hölgy* átdolgozásait leginkább *Második Gaszner* címmel játszották Koréh Zsigmond, majd Shener György fordításaiban. A Komlóssy-féle változat később került az erdélyi színpadokra; ezt a *Szerellem mindent véghez vihet* cím alatt Kolozsváron (1835. december 13; 1840. szept. 17. és 1841. október 13. időpontokban) és Nagyváradon (1833. szeptember 19-én) láthatta a közönség.¹⁴

A sikerrel játszott vígjáték

A fennmaradt színlapok szerint 1819-ig hat alkalommal játszották a *Második Gaszner*t Kolozsváron: 1800. február 15.; 1804. április 21; 1804. november 11; 1806. április 13; 1812. április 19; 1819. június 6-án. Ismeretes egy 1804. május 24-i marosvásárhelyi előadás emlékét őrző kéziratos színlap is. A Kerényi Ferenc által sajtó alá rendezett színkritika-gyűjteményben a történelmi Magyarország különböző részeiből a vígjá-

ték tizenhárom előadásának dokumentuma található meg az 1822–1837 időkörből. Pest, Nagyvárad, Zenta, Buda, Nyíregyháza, Esztergom, Kolozsvár, Kassa, Vác, Ungvár, Pécs és Gyula városokból érkezik be a *Honművész*, a *Szemlélő*, illetve a *Szép Literatúrai Ajándék* hasábjaira *A makrancos hölgy* különböző címvariánsokban futó és a közönség tudatába befészkelő előadásokról szóló beszámoló.¹⁵ A *Honművész*ben olvasható gyulai előadás híre: „1837. aug. 7-kén a *megzabolázott akaratos* vígjáték 4 felvonásban nálunk igen ismeretes darab került színpadra” szintén a darab közismertségét igazolja.¹⁶

A vígjáték népszerűségét és színpadi hatását először is a téma megkapó voltában kereshetjük. A brit író csúfondáros darabja az udvarló románcot asszonyszelídítő kutyakomédiának rendeli alá, és fenekestül felforgatja a szokványos dramaturgiát, a cselekmény töredezett keretjébe ékelődik, ami az angol szövegkritikusok újabb problémáját hívta életre. Számaltan textológiai elemzés és hipotézis született, a Fólió-kiadásban (1623) – már Shakespeare halála után megjelent életműkötetben – a *The Taming of the Shrew* szövege és egy 1594-ben kinyomtatott rossz kvartónak is nevezett *The Taming of a Shrew* darabok egymáshoz való viszonyáról. (*A makrancos hölgy*, illetve *Egy makrancos hölgy* megszelídítésére utalnak a névelők.) A két darab témája és cselekménye hasonló, szövegük helyenként szó szerint megegyezik. Továbbra is kérdés marad az angol shakespeareológusok körében, hogy melyik nevezhető a másik forrás-szövegének, bár a két szöveg különbségei fontosnak bizonyulnak.¹⁷ A vígjáték maradandó népszerűsége azonban annak is köszönhető, hogy a gombba tréfában mélylélektani órsituálé rejlik, a nemek párharca.

¹³ A cím az *Ördögűző Fábíán* közmondásra vezethető vissza, melynek eredetét Vas Gereben egy ördögök létében nem hívó Fábíán nevű plébános vicces történetével magyaráz (Bayer 1909. I. 457.).

¹⁴ Janovics Jenő: A Kolozsvári Országos Nemzeti Színház Shakespeare-műsora 1838-tól 1866-ig. Magyar Shakespeare-Tár. IV. 1911. 220.; Kerényi Ferenc: *A magyar színkritika kezdetei. 1790–1837.* I–III. Budapest, 2000. I. 271–272.

¹⁵ Kerényi 2000. I–III.

¹⁶ Kerényi 2000. III. 1331.

¹⁷ Az *A Shrew* leginkább abban különbözik a *The Shrew*-tól, hogy egyszerűbb mellékcselekménye van. A *The Shrew*-ban három kérés rivalizál a két lánytestvér ifjabbikának a kezéért. Az *A Shrew*-ban egy harmadik lánytestvér is van, s így minden udvarlónak jut egy lány, s kimarad a férfiak rivalizálása. A mellékcselekmény hasonlóan romantikus intrikákkal van tele, s noha a férfiak egymással nem versengenek, mégis megtalálni az álruha által felkínált szerepcsere-lehetőséget. Lásd még ezzel kapcsolatban: Thompson, Ann ed.: *The Taming of the Shrew.* The New Cambridge Shakespeare. Cambridge. (lásd ed. Cambridge University Press, 1984.) 1985. 164–174 és Boyce, Charles ed.: *Shakespeare A to Z. the Essential Reference to His Plays, His Poems, His Life and Times and More.* New York, Oxford, 1990. 623–626.

Mint hogy nem került elő a *II. Gaszner*-előadásának lefolyásáról szóló, 1804–1819 közötti időszakból egyéb emlék, egyedül a színlapok és a fennmaradt Shener György szövegeknyv marad eligazodást kínáló forrás. Az 1819. június 6-i előadás színlapja már valószínűleg Shener szövegeknyve alapján betanult vígjáték színrevitelét bizonyítja. A vígjátékot ekkor *Így űzik ki Az Asszonyból az Ördögöt* alcimrel játsszák. Alighanem Shener *A Megszelídített viszázkodó* alcímének színpadra szánt, a közönséget becsalogni kívánó, praktikus tanáccsal is kecsgetető vígjáték hirdetése köszönt vissza a színlapon. Az 1819 nyarán játszott előadás a „viszázkodó”, makrancos hölgy megszelídítése történetének alcímjelzése kissé megváltoztatja a cselekmény hangsúlyát, és az asszonyszelídítő figuráját is központba kívánja emelni a megszelídítendő asszonyé mellett. Kótsi Patkó József, majd később Székely József számára biztosít hálás szerepet. *II. Gaszner* kapitányt, Petruccio, veronai nemes alakváltozatát 1804-ben és 1806-ban Kótsi Patkó János alakítja, majd 1812-ben és 1819-ben szerepköri örökösé, Székely József (aki főként hősi és tragikus szerepek megformálójaként írta be magát a színháztörténetbe).

A vígjáték kolozsvári előadásainak színhelye az évek során változik. 1804-ben és 1806-ban a kolozsvári játszó társaság a Rhédei László-féle főtéri palota elegáns bálteremében játsszik. Az 1812-es előadást a színjátszó helyébe átalakított Wesselényi-féle lovardában tartják, mivel ekkor a veszedelmes konkurenciát jelentő német társulat kiszorítja a magyar társulatot a főtéri Rhédei palota játszóterméből. A kolozsvári társulat 1814-től négy évre Marosvásárhelyen telepedik meg. Nyáron a kiürített deszkaszínpadon, télen pedig Teleki Sámuel kancellár palotájában játszanak. 1819-ben azonban már visszatérhetnek Kolozsvárra, mégpedig a németektől elhagyott Rhédei szalába; a június 6-i *II. Gaszner*-előadást már itt tarthatták meg. A kolozsvári társulat Marosvásárhelyet már 1803-ban nyári útvonalába iktatta, ahol a város felső részében, a várostól nem távol jelöltek ki helyet a nyári ideiglenes színházépület felhúzására.¹⁸ A *Második Gaszner* 4 felvonásos vígjáték marosvásárhelyi előadásának egyetlen emléke

maradt fenn. Az 1804. május 24-i előadást hirdető kéziratos színlap előrejelzése szerint az előadás kétórás volt: „Kezd. 7-kor, vége 9-kor” (Nincs kizárva, hogy a *Második Gaszner*t 1814–19 között is megismételhették Marosvásárhelyen, de erre vonatkozó dokumentummal nem rendelkezünk.)

Ha a fennmaradt színlapok játszó-személy lajstromát¹⁹ összevetjük az 1819-es szövegeknyv „személyek” részével, meglepő egybeesésre figyelhetünk fel. A színlapon és a szövegeknyvben is ugyanazokra a nevekre bukkanunk. Ez annál is sokatmondóbb, mint hogy a Shener-fordítás megszületése előtti periódusban játszott *Második Gaszner* szerepnevei is egybeesnek a Shener által fordítottakéival. Koréh Zsigmond fordítása bizonyosan hatással volt Shener Györgyére. Ez esetben a színház közvetítő szerepének jelentőségére kell figyelniünk. A sikerrel játszott vígjáték újrarendítője a játékszín hatásának engedve nem tartja célravezetőnek a Koréh-féle szerepnevek kicserélését. A shakespeare-i Baptista, padovai nemes magyar alakváltozata Shenernél, akár az 1818 előtti színlapokon is „Cseki Úr, vagy nos nemes”, illetve „Cseki Úr elé való gazdag Ember”-ként van feltüntetve. Ugyanez áll a többi névre is: az elveszett Koréh-fordítás szerepneveit Shener fordításában is megtaláljuk. A lányából, Kathrineből Franciska lesz. Lánytestvéréből, Biancából Kóhegyiné; a harmadik nővér pedig Margot doktorné.

A színlapok alapján látható, hogy a Kata/Franciska szerepét és 1804 áprilisában Lefèvre Theresia, novemberében Ernyiné Termetzky Franciska játszotta. 1806-ban ismét Lefèvre Theresia, 1812-ben és 1819-ben pedig Siményi Borbála. Bianca kéri a *II. Gasznerben* már nős férfiak; így a shakespeare-i Gremio és Hortensio, az álöltözetben nyelvtanárként Biancának udvarló Lucentio és ennek apja, a pisai nemes Vincentio szerepek a Koréh-Shener vígjátékváltozathoz elmaradnak. Helyettük az akció szempontjából nem sokat bonyolító figurák lépnek színre a német közvetítésből magyarra áttett szövegben; Franciska sógorai: Kóhegyi Tanácsos és Margot Doctor. Szerepneveik a színlapokon és a Shener-szövegeknyvben is azonosak. *II. Gaszner* kapitány/Petruccio szolgálainak, Grumionak és Curtiusnak Jancsi és Gáspár szolgálak feleltethetők meg. Feltehetően a jól játszható színpadi szerep miatt egészült ki a szabó és divatárus szerepe egy vargáéval is.

¹⁸ Enyedi Sándor: A kolozsvári magyar színészet hősora (1792–1821.) In: Enyedi Sándor: Tegnapelőttől tegnapig. Művelődéstörténeti töprengések. Kolozsvár, 1998. 25.

¹⁹ Vö. OSZK Szt Színlapok, Kolozsvár és Bayer monográfiájában közölt színlapokat. 1909. I. 432–437.

EGYSZERŰSÍTETT VIGJÁTÉK-ÁTDOLGOZÁS AVAGY KORSZERŰSÍTETT SZÍNPADI SZÖVEG

A fordításkomparációt megnehezíti a Schink-fordítás forrásának ismeretlensége.²⁰ Ha Johann Friedrich Schink nagymértékben át is dolgozta az angol szöveget, nem valószínű, hogy a Fólió kiadást használta. A kor leghíresebb színésze és színigazgatója, Fr. L. Schröder hívta meg Hamburgba dramaturgnak Schinket; a színház házi szerzőjeként a napi szüségleteknek kellett eleget tennie. A vígjátékot a XIX. századvégi hamburgi színházi üzem kontextusától nem szakíthatjuk el. Akár Schröder, Schink is a technikai és személyi feltételekhez szabva dolgozta át a darabot. A drámaírói mesterséghez tartozó scenikai adottságokhoz, a kor közönségéhez, az átlagnéző tudatához közelítően történt ez az átdolgozás. A Schink-átdolgozás az 1770/80-as évek érzelmes családi polgári dráma-repertóriumába illeszkedik, Iffland, Kotzebue és Schröder német színpadot ellátó, játszható darabjai közéjébe.

A Shener György-fordítás cselekménye több szempontból is eltér a Fólió Shakespeare-szövegtől. A három összefonódó cselekményszálból csak az asszonyszelídítő rész (Petruccio-Kata, illetve II. Gaszner-Franciska cselekményszál) kap hangsúlyt. Elmarad az előjáték, a kerettörténet, a részeg Christopher Sly átöltöztetése a lord ruháiba, a lordnak és háza népének a tréfája, amelynek révén az üstfoltozóval elhitetik, hogy valójában gazdag nemesúr. A nagyúr játéka az alvó koldussal voltaképpen ősrégi vándortéma, amely különböző népek irodalmában és folklór anyagában fellelhető. A *makrancos hölgyet* az előjáték során megérkező vándorszínészek az üstfoltozó előtt, az ő megtévesztésének jegyében és a lord – ilymódon kétszeres – multságára adják elő. Érthetetlen módon a keretjáték a hitelesnek tekintett szövegváltozatban hirtelen megszakad. Christopher Sly-t az első felvonás első színének végén halljuk még egy pillanatra, de ettől fogva eltűnik a darabból, nem értesülünk a tréfa kimeneteléről. Az 1594-es bizonytalan szerző-

ségű változatban ez a keretjáték viszont teljes. (Az újabb angol kritikai kiadások viszont beillesztik a keretjáték Fólióból hiányzó részeit.) A beugratás története rendkívül hatásosan állítja elének ezt a komikus-bohózati színpadi fogást, a megtévesztés, illetve személy- és szerepcsere fogalmaiban megragadható drámai eszközt, amely azután a legkülönbözőbb változatokban, a benne rejlő komikum és paradox gondolati lehetőségek gazdagságával hatja át Makrancos Kata és Petruccio történetét, illetve a harmadik cselekményszálat, Biancának és udvarlóinak a történetét is.

Az angol szöveg Bianca kezéért folyó versengése és az ebből következő leánykerési bonyodalom elegáns Ariosto-imitációja olasz szabású cselvígjátékokhoz közelít.²¹ A három kérő közül kettő, Lucentio és Hortensio latin-, illetve zenetanári minőségben férköznek Bianca közelebe. Gremiót, az agg kérőt Lucentio játssza ki, hisz ő ajánlja be a leányt tanítani kívánó apának. Lucentio szolgája, Tranio pedig urala nevében játssza el Bianca kérője szerepét. A házassági szerződésért jótálló Lucentio apja szerepének eljátszására a városba érkező tudálékos vándort (Pedant) kéri fel Tranio. Nyilván Bianca és udvarlóinak cselekményszála elejtése következtében a *Második Gaszner* veszít a cselvígjátéki bohózati hatásából, a keretjáték elhagyása pedig az asszonyszelídítő vígjátéki történetet nem engedi teatrális illúzióként szemlélni, sem a látszat és valóság, felvett szerep és igazi én összefüggéseit, paradox azonosságukat és felcserélhetőségüket mélyebb értelemben is szemügyre venni a darabban.

XVIII–XIX. századi londoni produkcióiról

A XVIII. század közepéig Angliában is drasztikus kivágásokkal, betoldásokkal és átírásokkal vitték színre Shakespeare *Makrancos hölgyét*. Kétszáz éven keresztül különböző változatokban és különböző címmel játszották a darabot. Először a Fólió szövegváltozata szerint színpadra Benjamin Webster és J. R. Planché produkciójában (1844) került; körülbelül ekkortól számítható a

²⁰ Bayer József Shener fordításának forrását nevezi meg, de a német szöveg forrására nem utal. A Schink fordításról pedig ennyit ír: „Schink az angol szöveg Előjátékának teljes elhagyásával *A makrancos hölgy* öt felvonását négyre vonja össze” A Schink-fordítás címének alapján nem állapítható meg, ennek angol forrása: *Die bezähmte Widerbellerin, oder Gassner der zweyte. Ein Lustspiel in vier Aufzügen. Nah Shakespear, frey bearbeitet von Schink.* München, 1783 (Vö. Bayer. 1909. I. 438–439.).

²¹ Shakespeare minden bizonnyal az olasz Lodovico Ariosto reneszánsz-humanista komédiáját, az *I Suppositi*-t (magyarul *Az elcseréltek* címmel olvasható), illetve ennek az 1566-ban megjelent angol fordítását használta a leánykerési bonyodalmakat részletező cselekményszál forrásaként.

norma Shakespeare-szöveg színpadi pályafutása is.²² Természetesen az angol színházi közönség tudatában ekkor még mindig egy más *A makrancos hölgy*-előadás élménye élt, a Garrick-féle népszerű átdolgozás: *Catharine és Petruchio*. Webster-Planché Erzsébet-kori stílusú vígjáték-kísérletét az akkori kritika sem fogadta általános egyetértéssel.²³

A vígjáték színpadi történetének legkorábbi adatai nem maradtak fenn, de Shakespeare darabját az 1630-as évekig minden bizonynyal többször is előadták. Annál is inkább bizonyítható a darab sikere, minthogy 1611 körül John Fletcher *The Woman's Prize, or the Tamer Tamed* című darabja *A makrancos hölgy* folytatásaként íródott, amelyben Catherine halálát követően, Petruchio második házasságának története áll a középpontban. Itt a második feleség, Maria válik Petruchio megszelídítőjévé. Érdekes módon Maria Petruchio saját ráncbaszedő-szelídítő eljárását használja fel. Az angol Shakespeare-adaptációk sorában John Lacey műve, a *Sauny the Scott: Or, The Taming of the Shrew* figyelemreméltó. A darab átírásával kegyetlen farce jön létre: a feleség megleckéztetése erőszakos, sőt brutális módszerekkel.²⁴ Lacey darabját²⁵ körülbelül 1667-től játszották mindaddig, amíg a Garrick-féle *Catherine and Petruchio* (1754) le nem szorította a színpadról.

Garrick átdolgozásának bemutatóját 1754 márciusára teszik. Alaposan lerövidíti a vígjátékot, az öt felvonást háromra vonja össze. Elhagyja az előjátékot és a Bianca-cselekményszálat is. Ez utóbbit úgy oldja meg, hogy Bianca már eleve Hortensio felesége. A szövegbeli változtatások közt megfigyelhető Garrick-nek a közönség elvárásaira tekintő, morális megfontolásokat közvetítő magatartása; elhagyja a szöveg egyéb szexuális utalásait. A Garrick-produkció nyilvánvalóan egy XVIII. századvégi hatásvadászó, s a bevétel nagyságát is szem előtt tartó „üzlet” volt. Bizonyítottan nagy kasszasikerral járt, és a XIX. század közepéig tartotta magát London színpadain.²⁶ Az átdolgozás egyik instrukciója Petruchiót ostorcsattogatásra inti. Philip Kemble

színész is a Garrick-átdolgozást veszi át (1788), a szerep-szöveget saját magára szabja és fizikailag veszelyes ostorcsattogató Petruchiót formáz. Az ostor a XIX. század közepéig szinte kötelező színpadi tartozéka volt a megszámlálhatatlan *A makrancos hölgy*-előadásnak. Ugyanakkor a fizikai erőt eltúzó átdolgozásokkal párhuzamosan szelídítő tendencia is megfigyelhető az angol átdolgozások történetében. Garrick átdolgozásában is vannak olyan betoldások, amelyek Petruchio dresszírozó retorikáját ellensúlyozzák; Makrancos Kata szájába hasonló típusú szöveget adnak.

A londoni színpadi produkciók felől közelítve, a vígjáték Shener-féle szövegének vizsgálata az európai művelődés kapcsolattörténeti dokumentumaként több haszonnal is kecsegtet. A szigetországtól Erdélyig német közvetítéssel eljutó szöveg az európai színházi értékrend egymásra hatásának bizonyítékaként a kulturális értékcserek, szövegek metamorfózisának jellegzetességeit felmutatva a különféle színházi-dramái értékszempontok helyi esztétikai-dramaturgiai megoldásait tárják fel.

Az erdélyi *A makrancos hölgy* színpadi cselekményváltozata

Bár a *Második Gaszner* komparatív stilisztikai vizsgálata filológiai értelemben nem kivitelezhető a Schink-átdolgozás forrásszövegének hiányában, mégis adott egy szöveg, a régi magyar színpad egyik teljes Shakespeare-szöveggönyve, amely a korabeli értékrendszernek megfelelően hű fordítása a német forrásnak. Hangsúlyozzuk, hogy a régi magyar színpad vizsgálójának a munkáját általában rendkívül megnehezíti a szöveggönyvek és a játékleírások hiánya. Bár a szigorú tudományosságnak nem felel meg módszerünk, amely a Schink–Shener szöveget vonatkoztatja Shakespeare autentikusnak elfogadott fíoli szövegéhez, kombinatorikus úton mégis eredményekhez vezet. Vigaszul: az egész Shakespeare-irodalom ezzel a problémával küsz-

²²Wells, Stanley ed.: *Shakespeare in the Theatre. An Antology of Criticism*. Oxford, 2000. 85.

²³Morris, Brian ed.: *The Taming of the Shrew. The Arden Edition of the Works of William Shakespeare*. London and New York, 1988. (1.ed. London, 1981.) 99–100.

²⁴Katherine/Margaret megfogadja, hogy nem szól Petruchióhoz. A férj a szótlanságot fogfájással magyarázza és Sauny/Grumió nevű szolgáját borbélyhoz küldi a fájós fog kihúzása végett. Persze, amikor erre sor kerülne, Margaret erőszakosan bántalmazni kezdi a borbélyt. A következő epizódban a nem oldódó szótlanságot Petruchio azzal magyarázza, hogy felesége meghalhatott. Élve lekötözi, s a dacos feleség ennek következtében örök engedelmességet fogad (Morris 1988. 90.).

²⁵John Lacey darabja 1698-ban jelent meg nyomtatásban.

²⁶Érdekességképpen megemlítjük, hogy még 1897-ben is színpadra viszi Beerbohm Tree a Her Majesty's Színházában.

ködik évtizedek óta, mégis működik, és nem sikertelenül. Nem tehetünk mást, mint angol leírásokból szerzett angol átdolgozásokhoz viszonyítjuk a *Második Gaszner*t.

A szövegkönyv a korszak magyar színházi Shakespeare-ismeretéről, a színházi formanyelvről és a megcélzott közönségről is sok mindent elárul. A *Második Gaszner* sikere a magyar színpadokon az említett kötelező szerelmi történetben, a nemek párharcának a mindenkori színházi közönség érzékenységére számot tartó témában keresendő, és persze a vígjáték műfajában, hiszen a komédiák és románcok az Erzsébet-kori színházban is népszerűbbek voltak a tragédiáknál.²⁷ Nálunk a Kazinczyék-féle elvben hangsúlyozott tragédia-program kudarcával is magyarázható a műfaj népszerűsége, amely az átlagnéző mércéje szerint előbbre való volt a komoly tragédiánál. A fordítói döntés motivációjának egyik eleme alighanem az erdélyi színpad játszható darabbal való ellátásának szándéka lehetett, mégpedig egy olyan darabbal, amely a lélekismerő-mesterdramaturg-kísérletező szcenikus Shakespeare-t tudta szerzőnek.

Shener *Második Gaszner*ében az itáliai környezetből, Padova és Petruccio mezei lakának helyszíneiről Bécsbe, illetve Diósfalvára kerülünk. Petruccio, aki Shakespeare-nél büszkén mondta magáról, hogy „Veronai nemes”, a magyar változatban kapitány. Már Garrick átdolgozásában is jól érzékelhető a hangsúlyeltolódás a szöveg komplex cselekménybonyolítása és jellemábrázolása művészi lehetőségeitől egy XVIII. századi konvencionális házassági probléma vígjátéki megoldása felé. A *Második Gaszner* vagy a *megzabolázott akaratos*-ban is Gaszner kapitány és Franciska ördögi, képtelen viszonyából a darab végére házastársi összhang és rend kerekedik ki, amit nem komplikál sem a keretjáték bonyolultabb szerkezeti eljárása, sem a szerepcserék komikus zűrzavara. Úgy tűnik, a kor színházának döntése szerint mindez másodlagos fontosságú, el- és leválasztható a darabról. Angliában így játszották a viktoriánus korszakig és így játszották Magyarországon és Erdélyben Léway József fordításáig (1866), amelyet Pesten 1868-ban, Kolozsváron 1876-ban adtak először. A kor teatrális elgondolása a Shakespeare-szöveg struktúráját és ritmikus dramaturgiáját megbontja, csak az egyik cselekményszálát őrzi meg.

A *Második Gaszner* több ponton is érintkezik a shakespeare-i cselekményvázal, de az eltérések érdekessége és jellegzetessége végett részletesebben kitérünk a négy felvonás főbb akcióira. A Folióbeli Shakespeare-szöveghez viszonyítva az alaphelyzet is megváltozik. Baptistának az a kikötése, hogy előbb a nagyobbik lányt, Katát kell férjhez adni, mielőtt a fiatalabbik lány elkelné, már nem érvényes. Ez a Kata / Franciska nem vénlány, de még nincs férje, ám mindkét húga jól ment férjhez. Második Gaszner Fábián teljes pénztelenségében a mentő gondolatot a házasodásban találja fel. Az első jelenetben Kőhegyi tanácsossal osztja meg elhatározását, aki nyíltan ajánlhatja kissé makrancos-ördögi Franciska sógornőjét. A következő jelenet, a traver mesterral illetve a vargával való jelenetek arra hivatottak, hogy Franciska kibírhatatlan természetét bemutassák. Nem hajlandó lanton játszani, a traver mester muzsikáját közönséges medvetáncoltató muzsikának nevezi, s a „travert földhöz vágja”. (Shakespeare-nél egyenesen Hortensio fején tőri el a lantot makrancos Kata.) A vargával való jelenet csak az előbbit ismétli. Franciska papucsszaggató kisasszony pozíciójában visszautasítja a 12 pár cipőért szóló számla kifizetését, ezt eltépi, és a vargát kitasztítja. Franciska e sorozatos zaklatást lármázással akarja megbosszulni. Hogy az apja „konyhaszolgálóként” bánik vele, nem is üres szólam, hisz Cseki gazda csakis a másik két lányára büszke.

Érdekes módon az átdolgozásban Franciska elnyomatása sokkal nagyobb hangsúlyt kap, mint az angol szövegben. Több alkalommal is hangot ad ennek, s így szélsőséges viselkedése nem tűnik megmagyarázhatatlannak. Franciskához Cseki így szól: „a többi Leányaim mind örömömre vagynak, az egész város szereti őket, rólad pedig nem hallani egyebet, hanem, hogy az egész város ellenséged”. Franciska válaszából a sértettség és a mellőzöttség olvasható ki: „Hm! Az én szeretetre méltó testvéreim, no bizony gondolám, hogy az én boszusra egy dicséretes beszédet fog tartani rollok, Azok a szelid álom szüzetsek a' kikben leg kisebb indulatsints, a' kik az én Kedves papámnak kezeit tso-kolják, a' kik egy más után százanként Csalják kezéből az aranyakat, hogy a' szegény Franciskának Meny aszonyi ajándék ne jusson, és férjhez ne mehessen. Igenis azok más teremtmények, és éppen ezért is tsinált Atyám Uram az egyikből tanátsbéli-

²⁷Vö. Spiró György: *Shakespeare szerepösszevonásai*. Budapest, Európa, 1997. 62.

nét, a másiból pedig Doctornét – De én! én! – hát mi baja Uram Atyámnak én vélem? Hiszem én nembánom ok akárhogy éljenek (mégibe sir) meg kell bolondulnom – De ha még ez sokáig így tart mondhatom Uram Atyámnak, hogy százsorta gonoszabb lések mint most vagyok, az egész házat felforgatom, ’s úgy fogok lármázni, hogy az egész utza tsudára fog kiállani” (I. fv. 5. j. 11.).

Franciska és Gaszner megismerkedése hasonló a Shakespeare-szöveg szituációjához. Az I. felvonás 9. jelenetében Gaszner kapitány látatlanban megkéri Csekitől – akinek szerepét az erdélyi színpadokon az évek során a komikus Jancsó Pál alakítja – Franciska lánya kezét. Gaszner kapitány vállalja az ördögös lány megnevelését: „én katona vagyok, a mint a fenyíték jó katonát, Ugy jó feleséget is nevelhet” – hangzik a kapitány szájából. Kótsi Patkó Jánost vagy szerepköri örökösét, Székely Józsefet (mint egyéb nagy Shakespeare-szerepek, a Lear király, Banquo alakítóját) is beleképzelhetjük ebbe a jelenetbe. A házasság nyilván meggazdagodási műveletté lesz, nem úgy Shakespeare szövegében. Ott a városba érkező Petruchióról megtudjuk, hogy már eleve gazdag ember, s így mutatkozik hajlandónak arra, hogy elvegye Katát.

Szövegek történeti metamorfózisának szempontjából érdekesnek tartjuk Petruchio / Gaszner kapitány tervbe vett megszelidítő eljárásának monológját idézni: „Ha! ha! ha! ez a’ leg kedvesebb öröm, a’ melyet nékem okozni fog ő, bizonyosan megegyeznek velle, ha mindjárt maga az ördög is, lehessen csak az 80.000 forintja a’ kezembe meg szeliditem én aztán –, minden tselekedetének ellenkezőjét fogom tselekedni ’s reméllem meg adja magát, ha ordit én füttyölök, ha motskol én tántzolok, ha pofon vág meg tsokolom a kezét, ha kiabál úgy tsodálkozom az ő ezüst hangján, ha halgat úgy a’ legéke-sebb eszesen szollanak nevezem, ha el igazit magától, közel megyek –. Ha kosarat kapok úgy megköszönöm egyezését, és így nollens vollens az oltárhoz viszem. De éppen itt jön –”. Jékely Zoltán verses fordításában a következőképpen hangzik: „Megudvarlom bőszen, mihelyt kijő. / Prúszkol, te-

gyük fel: könnyedén szemébe / Dicsérem csalogány szép énekét. / Rám vicsorog? Azt mondom, oly szelíd, / Akár a harmatos rózsaszírom. / Ha megkukul s egy vak hangot se szól, / Csicsergését buzgón magasztalom. / S ékes szólását, melynek párja nincs! / Elkerget? Jó; forrón hálálkodom, / Mintha egy hétre hívtott volna meg. / Kikosaraz: esengek a napért, / Melyen oltár előtt gyűrűt cserélünk! / De már jön is; nosza, Petruchio!”²⁸

A II. felvonás jó színpadi helyzettel nyit. A vőlegény nem érkezik meg, és Franciskát a húga, Kőhegyiné hiába is próbálja megnyugtatni. Franciska úgy érzi, hogy „az egész világ előtt prostituálódott” (II. fv. 1. j.). A mérges epizód után a feszültség kisése oszlik, s a 3. jelenetben Jancsi szolgál hozza a hírt, hogy érkezik a kapitány, de igen furcsa mód van felöltözve, nem is lovon jön, hanem egy lóhoz hasonlatos sánta, nyavalyás állat kíséri. A család megütközve fogadja az elkésett vőlegényt. Kőhegyi tanácsos a magyar szövegben egy bibliai párhuzammal él: „Pfüj Gaszner Mitsoda öltözet ez, Lelkemre mondom valóságos Portréja vagy a tékozló fiúnak” A kapitánynak pedig alkalma nyílik elmondani, hogy nem a köntös a fontos, hanem, aki viseli. Franciska a kapitány szolgáját, Jancsit egy egész üveg tokajival leönti, aki aztán bortól csepegő ruhában panasolja urának a kisasszony áldatlan természetét. Ez a Shakespeare-szövegbeli Hortensio fejbetörtés-jelenetével hozható párhuzamba. Mindkét erőszakos megnyilvánulás a színpadon kívül történik és a testi sérelmet elszenvedők beszámolójából tudjuk meg.

Jancsi szolgál előképe az angol változatban Gremio, az olasz vigjátékok Pantalónéja. Nem véletlen, hogy Jancsi ezek után Franciskát valóságos ördögnek látja. És a kapitányról is már csak úgy beszél, mint aki „most kötteti össze magát az ördög-gel”. Elmeséli Doctor Margot-nak és feleségének is Franciskával megesett történetét. A Doctor „Genie”-nek nevezi a kapitányt, aki két óra alatt képes volt egy esküvőt összehozni. A szolgál nem ismeri a „genie” szó jelentését, mégis kikéri magának, hogy urát így nevezzék (II. fv. 7. j.). A 8. jelenetben Kőhegyi

²⁸Jékely Zoltán ford.: Shakespeare. *A makrancos hölgy*. Debrecen, 1982. 58. Anngol nyelven így hangzik: „I will attend her here, / And woo her with some spirit when she comes. / Say that she rail; why then I'll tell her plain / She sings as sweetly as a nightingale: / Say that she frown, I'll say she looks as clear

As morning roses newly wash'd with dew: / Say she be mute and will not speak a word; / Then I'll commend her volubility, / And say she uttereth piercing eloquence: / If she do bid me pack, I'll give her thanks, / As though she bid me stay by her a week: / If she deny to wed, I'll crave the day / When I shall ask the banns and when be married. / But here she comes; and now, Petruchio, speak. (II. 1. 164–176.)

beszámolója szerint Gaszner még Franciskán is túltesz, „hiszen ez az Ember maga az Ördög” Az esküvőre furcsa öltözetbe jön, és az összeesketéskor igencsak nagyokat szentségel, hogy az egész násznép csodálkozik rajta. A 10. jelenetben pedig Franciskával együtt gyorsan távozik, pisztolyt ragad, és arra kényszeríti a többieket, hogy nélkülük mulassanak. Az egyik instrukció szerint Gaszner „pistolozt, ragad, Kőhegyi tartoztassa”. A betoldás nemcsak azt bizonyítja, hogy nem tűri a násznép és felesége engedetlenségét, hanem a pisztoly bevonásával valóban félelmet kelt és úgy tűnik, ilyen helyzetben nem is szegülhet senki ellene, „mert az agyát mindjárt keresztül lövöm”-fenyegetés valóban nem hangzik kedvesen.

Ha a Garrick-féle *A makrancos hölgy* produkció az ostorcsattogatással valóban félelmetes Petruchiót formázott, a pisztolyforgató kapitány színpadi alakja sem mutatkozhatott szelídebbnek. Gaszner magatartása mindaddig, akárcsak angol alakváltozatáé, már a színen való megjelenésétől fogva mindenfajta illendőség, szokás, viselkedési forma, jámbor hagyomány módszeres felforgatásának bizonyul, bajkeverést és zavart okoz a színpadon. Láthatatlanul megkéri Franciska kezét, az esküvőn illetlenül rongyokban jelenik meg, saját lakodalmáról pedig erőszakkal elvonszolja ifjú aráját, mindezekkel fontos társadalmi normákat rúg fel. Maga Gaszner kezd Franciska viselkedéséhez hasonlóan ördöngössé változni. Shener György szövegszinten rá is játszik erre az ördög-Franciska, ördög-Gaszner motívumra. Elég sokszor hangzik el mindkettőjükről, hogy ördögi módra viselkednek. Ez a motívum az angol szövegben is megfigyelhető.

A dráma első jeleneteiben Katát olyanakk ismerjük meg, mint egy ördögöt.²⁹ Mintha Petruchio feladata elsősorban ördögűzés lenne és nem emberi érzékenységre visszavezethető, pszichológiailag megmagyarázható asszonyszelídítés. A durvaságot a konvencionálisnak mondható szolgáverésen kívül az angol szövegben is csak a Kata/Franciska harciassága képviseli. A magyar szöveg szerint ő viselkedik a vargával, a traver mesterrel is kiállhatatlanul, Jancsit leönti, Gasznerrel is erőszakoskodik. A kapitány voltaképpen okos eszközökkel szelídíti őt, amely inkább a modern viselkedésjavító terápiákhoz hasonlítható. Ha a szelídítés eszköze ko-

mikailag elnagyolt is, pszichológiailag megmagyarázható. (Talán a pisztollyal való fenyegetőzés betoldása nem annyira.)

A III. felvonás színhelye Gaszner háza. Jancsi az otthon maradt Gáspár szolgának beszámol nehéz útjáról, a megbolondult urukról és bolond feleségéről. Az úton mégis Jancsit pofozzák, hogy az új feleség szelídjön. Megérkeznek a ház urai, Franciska azonban evés nélkül fekszik le, mert Gasznernek nem tetszik a felszolgálás és a sóbafótt sem. A kiöntött mosdóvíz miatt pedig Gáspárt ütlegeli. A Franciskának szánt régi, ócska ajándékuha, a pisztoly előrántásának és a Jancsinak kiadott pofonoknak hatására divatos ruhává minősül át. A megijedt Franciska meg is köszöni a divatjamúlt ruhát. A III. felvonásbeli Jancsi–Gaszner közös jelenet a Shakespeare-szövegtől merőben eltérő betoldás. A kapitány elmagyarázza itt, hogy furcsa viselkedése Franciska ráncba szedését szolgálja és ennek érdekében a pofokat nem kell rossz néven venni. A betoldás alighanem fölösleges. Az eddigi szituációkból elmondás nélkül is kiderült Gaszner célja. Ez a megoldás közönséggel összekacsingató eljárásként nyilván a Gaszner erőszakos szerepét hivatott enyhíteni.

A IV. felvonás 2. és 3. jelenete a fenti divatjamúlt ruha-téma új szituációban való megerősítése. A kereskedő-kinálta anglus-módi kalap a legújabb divat szerint való, azonban hiába is tetszik Franciskának, Gaszner szerint úgy fest, mint egy leveses tál. A szabó egy szép köntöst hoz Franciska számára, de mivel Gasznernek ez sem tetszik, kirakják a szabót a házból. Kőhegyi jelenik meg, akivel Gaszner titkon megosztja szelídítő praktikáját. Csokoládét és sült kappant tálnak. Franciska trancsírozza fel a kappant, de a vendég Gasznerrel közösen mind felfalja, és az ifjú asszony ismét étlen marad, mivel – az angol szövegben nem létező újabb betoldásként – a tehénhúst, amit a kappan után Jancsi szolgál hoz, Franciska kidobja az ablakon.

A dél körül holdvilágot látó Gasznernek sétálni támad kedve. Franciska már nevet, felismeri a játkot és beleegyezik, hogy a nap hold, s a hold nap. Kőhegyi lefméri, hogy Franciska szívének elnyerése, érzéseinek felkeltése helyett ennek illúziótlan paródiája, asszonyszelídítés folyik. Testi értelemben Gaszner kapitány éheztesíti Franciskát, nem

²⁹Vö. az angol szöveg következő megnevezéseivel: „devil” (1. 1. 66.); „a fiend of hell” (1. 1. 88.); „a hilding of a devilish spirit” (2. 1. 26.); „the devil’s dam” (3. 2. 146.)

hagyja aludni, fizikailag kifárasztja. Az idomítás szóbeli részében viszont a konvenciókhoz való kényes ragaszkodást alkalmazza. Franciska apjának egy ifjú lánnyal való összetévesztése Gaszner újabb feleségpróbáló műveletének bizonyul. A Shakespeare-szöveg hasonló szituációjával vonható párhuzamba a IV. felvonás 5. jelenetében: Petruchio és Kata Padua felé menet Vincentióval, Lucentio apjával találkozik. Petruchio az idős Vincentiót szép hölgynek szólítja, és Kata is rááll a játékra. A Shener György szöveg is hasonló, szerepösszecszerelő szituációt teremt, csak a színpadi helyzet amannál sokkal merészebb, mivel Franciskának saját apját kell ifjú hölgyként köszöntenie. Nem csoda, hogy az apa ezt a következtetést vonja le a magyar változatban: „Ezek bizony egymást megbolondították” (IV. fv. 5. j.). Majd azon nyomban helyrehozzák a tévedést, de ez is csak Gaszner asszonyszelídítő ügyességét dicséri.

A humoros próbát kiálló Franciska köszönti testvéreit, férjüket, apját, és örvend, hogy meglátogatták. Az angol szöveg szerint Kata és Petruchio visszamennek Páduába. A Shener-szöveg, mint-hogy kihagyja a Bianca-szálat, az egyszerűbb megoldást választja: Gaszner mezei lakába gyűjti össze az utolsó jelenetekre a vígjáték főbb szereplőit. A végső próba következik, a 8. jelenet: férjek fogadása. A háromszor ismétlődő feleség-hívó ritus Franciska szófogadó megjelenésével tetőződik, és Gaszner kapitány nyeri meg a fogadást. A színházban ennek a jelenetnek feszültségfokozó hatása van. Felismerjük a győzelmet, megelégedéssel nyugtázzuk a harc végét, és sajnáljuk is egyben, hogy véget ért. Franciska a dráma végén vagy félelemből, vagy, mert felismeri a játékot, megértő feleséggé válik, egy hosszú monológban foglalja össze a feleség házassági kötelességeit. Franciska szövege nagymértékben hasonlít Shakespeare szövegéhez, ha nem tekinthetjük is a hű fordítás mintapéldájának. Lucentio szavaival ér véget a Shakespeare-dráma, amely Kata megváltozásának csodáját konstatálja. Shener György Doctor Margot szereplője Franciska példamutató viselkedésére és hosszabb beszédére csak így reagál: „Itt már az én eszem pauzál”.

Az utolsó mondatot a magyar átdolgozás Franciska szájába adja: „De pauzálhat kedves Doctor Ur, mert igen szépen rea szedék magokot, tudják meg az Urak, hogy koránt sem a' férjem keménysége vala szelidittöm, ez engem hozzá való hajlandóságom mert mely pilantásba meg láttam az olta

lángoló szeretettel vagyok iránta, és így tsak szelidé a' szeretet teve.” A mondat a korszak konvencionális színpadi bezárásaként is felfogható: egyedül a szerelmet tartja a csodával egyenértékű megoldásnak és ebben leli megnyugtató magyarázatát.

A pisztolyforgató Gaszner kapitány, a XIX. század első két évtizedének ismert vígjátéki alakja meghatározóan befolyásolhatta a kor közönségének elképzeléseit Shakespeare vígjátékírói tehetségéről, amely a régi színpadi produkciókban olyan mértékben távolodott Shakespeare-szövegtől, mint amennyire magán viselte a többnyelvű áttételekben megragadható szövegdeformálódások, átdolgozások és átalakítások kézjegyét.

A Shakespeare-szöveg és fordítása-átdolgozása a *Második Gaszner* vagy *A megszelídített viszálgodó* kapcsolata azonban nem csak nyelvi tényekre korlátozódik. Minthogy a fordítás történeti alakzat, koronként másképp gondolkodtak a műfordítás elveiről, a két tradíció, az eredetinek tekintett műeredeti társadalmi-kulturális környezetének és a belőle készült fordításnak, a befogadó irodalom sajátos kontextusának kellett egymáshoz illeszkednie. Pragmatikai, kulturális értelemben is idegen nyelvet, beszédmódot kellett a fordítónak meghonosítania a célnyelven a befogadó kultúra kommunikációs stratégiái szerint. Erre a fordításra is csak úgy tudunk helyesen tekinteni, amint ez a fordítás is a magyar (színházi) irodalomban a többi fordítással egyetemben ekkoriban kialakult és rögzült. A fordítónak mindenkoron azt is szem előtt kell tartania, mit hajlandó, mit képes a befogadó fordításként elfogadni. A fordításról való elméleti gondolkodás és gyakorlati kivitelezés változása nem jár együtt a fordítások „minőségi” változásával, még ha az egyes fordítások színvonala természetesen jócskán el is tér egymástól, aszerint, hogy ki milyen leleményesen él a korában rendelkezésére álló eszközökkel. Az eszközök között azonban nincs minőségi különbség. Minden korban lehetséges volt helyes fordításokat készíteni, csak a helyesség kritériumai változtak. A prózában fordított Kazinczy *Hamletje* és Shener György *II Gasznerje* nem pillanatnyi elmezavar, esetleg ízlésficam következménye, hanem a maguk korában a színházi és irodalmi élet mindennapi szükségletét szolgálták ki. A fordítók az olvasónak fordítottak, a színpadi művek szerzői pedig konkrét színpadoknak, a közönségnek dolgoztak, és a kötelező fordítói szabadság mértéke ez esetben is a színházi-kulturális közmegegyezés volt.

Irodalom

- BAYER József (1909) *Shakespeare drámái hazánkban*. I–II. k. Budapest, Franklin-Társulat
- BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig–SOMORJAI Olga (1995) *Deutsche Theater in Pest und Ofen. 1770–1850*. Band I. Budapest, Argumentum
- BOYCE, Charles ed. (1990) *Shakespeare A to Z. the Essential Reference to His Plays, His Poems, His Life and Times and More*. New York, Oxford, A Roundtable Press Book Facts on File
- ENYEDI Sándor (1972) *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei. 1792–1821*. Bukarest, Kriterion
- (1998) *A kolozsvári magyar színészet hőskora (1792–1821)*. In: Enyedi Sándor: *Tegnapelőttől tegnapig. Művelődéstörténeti töprengések*. Kolozsvár, 16–35.
- FERENCZI Zoltán (1897) *A kolozsvári színészet és színház története*. Kolozsvár, Ajtai K. Albert ny.
- JANOVICS Jenő (1911) *A Kolozsvári Országos Nemzeti Színház Shakespeare-műsora 1838-tól 1866-ig. Magyar Shakespeare-Tár*. IV. köt. Budapest, Franklin-Társulat, 219–223.
- JÉKELY Zoltán ford. (1982) *Shakespeare. A Makrancos Hölgy*. Debrecen, Európa könyvkiadó
- KERÉNYI Ferenc szerk. (2000) *A magyar színikritika kezdetei. 1790–1837*. I–III. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Könyvkiadó
- KORDA István (1966) *Rajzok és sorsok. Regény*. Bukarest, Ifjúsági könyvkiadó
- KÖNYVES Máté szerk. (1834) *Játékszíni koszorú. Mellyben a' két magyar hon nemzeti színjátszó társaság' eredete, körülállása, eddig való fennállása, a játékszín holléte, száma épülése' módja: könyvtárának mennyisége, – szerzők és fordítók nevei foglaltatnak*. Buda-Pest, Fűskúti Landerer ny.
- MORRIS, Brian ed. (1988) *The Taming of the Shrew. The Arden Edition of the Works of William Shakespeare*. London and New York, Methuen (1. ed. London, 1981.)
- SPIRÓ György (1997) *Shakespeare szerepösszevonásai*. Budapest, Európa könyvkiadó
- THOMPSON, Ann ed. (1985) *The Taming of the Shrew*. The New Cambridge Shakespeare. Cambridge, Cambridge University Press (1. ed. Cambridge University Press, 1984.)
- WELLS, Stanley ed. (2000) *Shakespeare in the Theatre. An Antology of Criticism*. Oxford, Oxford University Press